

LENGYEL ANDRÁS

Az úgynevezett „oppó” történetéhez

Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva kibontása

1

A magyar irodalom „elsüllyedt”, elfelejtett, de egyes szerzői révén némi érdeklődést még ma is kiérdemlő folyóiratainak egyike a *Kortárs*.¹ Első évfolyamának 10., 1930. december 25-i számában egy rövid, elhatárolódó közlemény jelent meg József Attiláról. A 72. oldalon *A Kortárs hírei* közt olvasható egy második: „Közöljük olvasóinkkal és előfizetőinkkel, hogy József Attila költő »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« című verskötet[*e*] nem a »Kortárs« kiadásában jelenik meg.” Ezt a közleményt az irodalomtörténet-írás régóta ismeri, nemigen tud azonban mit kezdeni vele, mondhatnánk: nem „érti”. Az értelmezésben a legtovább még alighanem Ferencz Győző jutott el, aki – a folyóirathoz szintén kapcsolódó Radnóti Miklós életrajzát írva – ezzel a problémával is szemben találta magát. Ő így próbálta magyarázni a dolgot: „Elképzelhető, hogy ennek a talányos közleménynek köze van a szerkesztőség felbomlásához. Nem tudni, hogy a *Kortárs* mint kiadó komolyan ki akarta-e adni József Attila kötetét, ez a hír azonban jelzés lehetett, hogy a szerkesztőség egy része József Attila ellen fordult. Hogy mi állhatott az ügy háttérében, nem tudni.”² Ez a magyarázatkísérlet azonban, sajnos, legföljebb tapogatózás. Ferencz Győző jól sejti, hogy a *Kortárs*nál bekövetkezett változásokkal lehet összefüggés-

¹ SZALAI Imre: *Kortárs, 1929–1931. Tiszatáj*, 1965. 225–229. – A *Kortárs*tól szólva és az idézeteknél a szövegben jelzem az oldalszámokat.

² FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Osiris, Budapest, 2005. 142.

ben a közlemény (idéz is egy levelet, amely az egyik szerkesztőnek, Vajda Jánosnak a szerkesztőségéből való kilépéséről számol be), de csakugyan nincs birtokában a háttérnek az az ismerete, ami a magyarázathoz szükséges lenne. Pedig, mint majd látni fogjuk, nagyon is lényeges, József Attila személyén is messze túlmutató összefüggések érhetők itt tetten.

De mi is történt valójában? A válaszhoz érdemes számba venni a tényeket.

A *Kortárs* 10. számában, a József Attilára vonatkozó közlemény előtt, van egy másik szerkesztőségi közlés is – ez, bár eddig semmi figyelmet nem keltett, szempontunkból egyáltalán nem érdektelen. Az első, „vezető” hír ugyanis ez: „A *Kortárs* jelen számából, nyomdatechnikai okok folytán, az irodalmi rovat egy része kimaradt. A *Kortárs* szerkesztősége gondoskodni fog arról, hogy az irodalmi rész a jövőben is megfelelően képviselve legyen.” (72.) Úgynevezett anyagtorlódás minden lapnál előfordul, ez önmagában érdektelen információ. Ami érdekessé teszi, az itt az irodalomra való utalás: a lapszám anyaga itt az irodalmi anyag rovására állt össze. Meg kellett tehát ígérni a megjelenésre váró szerzőknek, hogy ez a „jövőben” nem így lesz. De kérdés, mi szorította ki a lapból az irodalmi anyag egy részét.

Ha megnézzük a szám anyagát, néhány összefüggés megvilágosodik. Mindenekelőtt: a számban alig van irodalom. Vers mindössze négy jelent meg, Gombás Bélától három, Radnótitól egy (*Beteg a kedves*), novella egy sem, ezen túl az irodalmat legföljebb néhány kritika képviseli (például Justus Pál verskötetéről, Gergely Sándor regényéről). A politikai jellegű szövegek azonban feltűnően s aránytalanul megsaporodtak. A nagyalakú (jellegében és méretében a mai *ÉS*-hez hasonlatos) 12 oldalas szám első 8 oldalát például ilyen anyag foglalja el, köztük csupán egy nagyobb rajz (Wagner Edittől), s a szétszórtan, laptöltelékként betördelt versek. Ezt a dominanciát, valamivel szelídebb formában, a kritikai jellegű anyagok (könyv- és folyóiratszemle) is megerősítik. Ha pedig megnézzük ezeket az előbb politikainak mondott szövegeket, egy újabb összefüggés tárul föl. Ezek a szövegek ugyanis a marxi (vagy legalábbis marxinak vélt) nézőpontból érvelnek, radikálisak, s ugyanakkor egyszerre fasizmus- és sztálinizmusellene-

sek. Ez a kombináció pedig már egyedítő – a szerzőket (s magát a lapot is) elhatárolja s megkülönbözteti a moszkvai „vonalhoz” kötődő illegális kommunista párttól, sőt az azt körülvevő tágabb és amorfabb szubkultúrától is. („Moszkva” hallgatólagos elfogadása, ismeretes, nemcsak az illegális KMP-t jellemezte, de olyan nagyon különböző törekvéseket is, mint a *Munkát* szerkesztő Kassák Lajosét, vagy a csepeli munkásokat hatékonyan szervező Demény Pálét.)

Utólag visszatekintve itt egy markáns tendencia érhető tetten. A lapszám vezető cikke, Feiks Imre írása (*Berlin–Moszkva–Róma*) ezt a kettősséget már paradigmaticus tisztaságban mutatja. Amit leír s amit szóvá tesz, az meglehetősen nyílt beszéd: „A német választási harc során... Berlin és Moszkva franciaellenes szövetségének lehetősége élesen előtérbe került. Hitlerék szeptemberi választási előretörése után már nem is igen titkolták egyik részről sem a Berlin–Moszkva–Róma front kialakulását. Az olasz fasiszta sajtó nyíltan, kitörő örömmel kommentálta a német nemzeti szocialisták térhódítását. Mussolini október végén tartott beszédében megtagadta, hogy tőle származnék az a kijelentés, hogy a faszizmus nem exportcikk és a fasiszta Európa létrehozatalát, vagyis a nem fasiszta államok faszizálását tűzte ki célul. Ugyanerre az időre esik a török külügyminiszter látogatása Moszkvában, majd utána a török–olasz–görög szövetség megkötésére irányuló tárgyalások Ankarában, majd Litwinow váratlan milánói útja, melynek alkalmából a *Popolo d'Italia* (az olasz kormány félhivatalosa) közölte, hogy »genfi körök felfogása szerint« orosz–olasz–német–magyar blokk megalakításáról volt szó Litwinow és Grandi között, mely blokkhoz Bulgária, Görögország és Törökország is csatlakoznék.” (65.) A cikk, amely a nemzetközi diplomácia mozgásai mögött a világgazdasági folyamatokat és a háborús kibontakozás lehetőségeit is érzékelt, kritikáját jól meghatározható nézőpontból fogalmazta meg: „Az a körülmény, hogy a szovjetkormány ezt a szövetkezést a kommunista pártok útján az elnyomott népek »felszabadító háborúra« való szövetkezésének igyekszik beállítani a munkásság előtt, megzavarhatja talán ideig-óráig az orosz munkásság és az ún. »radikális« munkásbalszárnny tisztánlátását, nem változtat azonban semmit sem azon, hogy a készülő háború

imperialista háború; kísérlet arra, hogy a francia imperializmus és szövetségesei rovására zsíros piacokat biztosítson az újjáéledni készülő s a francia imperializmusnál talán még veszedelmesebb német imperializmus s a fasiszta diktatúrát egész Európára kiterjeszteni akaró olasz imperializmus részére.” (66.) A nézőpont itt a radikális munkásbalszárnyé. A második cikk, Justus Pál *Az agrárkérdés lényege* című írása, konvencionálisabban is interpretálható, de elméleti beállítódottsága ennek is világos: „A második agrárforradalomnak már előrevetett árnyéka is a marxi szocializmus megállapításait igazolja, hiánytalanul, némi, könnyen magyarázható késéssel. A szocialista munkásmozgalom számára ma még fel nem mérhető lendületet és erőt jelent a második agrárforradalom – kell, hogy a szocialista munkásmozgalom jelentse a módszereket, az eszközöket, az irányt a második agrárforradalom végigvezetésére.” (68.) Itt az új s a szimptomatikus maga a tárgy, az agrárkérdés középpontba állítása. A harmadik cikk, Szirtes Andor *Totalitás... partikularitás...* című írása jellegzetesen elméleti (s erősen absztrakt) érvelésű. A kettősség azonban itt is, sőt itt bizonyos mértékig még az első cikknél is pregnánsabban megmutatkozik. „Bolsevista részről a szociáldemokratákat állandó szemrehányás éri osztálybékés politikájuk miatt. Holott, ha a bolsevista teoretikusoknak csak megközelítő fogalmaik volnának az osztályokról, tisztában kellene lenniök azzal, hogy Stalin »hintapolitikájával«, nagyszerű taktikai fogásként beállított cikk-cakkjával és állandó »újabb vonalaival« éppen a legtragikusabb lavírozást, a legkiáltóbb osztálybékét cselekszi. Tisztában lennének azzal, hogy Oroszországban ma nem a proletariátus diktatúrája, hanem a proletariátus ellen történő diktatúra van, amelyet éppen az orosz proletariátussal szemben kell megvédeniök.” (68.) Majd, még egyértelműbben: „Oroszországban egyformán kísért ma a proletárforradalom és ugyanekkor egy ellenforradalom rémképe. Vajon a saját kapitalizmusát fölépítő és belső válságokkal küzdő Szovjetunió fölhasználhatja-e másra a kezében lévő Internationálét, mint a saját külpolitikai céljainak hathatós alátámasztására?” (68–69.) A cikk nézőpontja, amely a bolsevizmusnak a marxizmus szemszögéből gyakorolt radikális (nem szociáldemokrata) bírálatát teszi lehetővé, explicite is meg-

jelenik. Szirtes idézi Max Webert: „A marxizmus nem egy olyan fiákker, amelybe a marxisták kényelmesen beülhetnek, hanem túlhaladja őket, és könyörtelenül végiggázol rajtuk.” Majd így folytatja: „A dialektikának ez a könyörtelensége a feltörekvő proletariátus könyörtelensége is. Egyedül és változtathatatlanul a miénk. Szöges korbács a kezünkben, amellyel végigsújtunk a társadalmi hazugságokon, az öntudatlan partikularitásokon, az öntudatos osztályferdítéseken, taktikus füllentéseken, mert a munkásmozgalom önmagával szemben még a saját osztályos társai részéről sem tűr el osztálybutítást vagy ezzel egyenértékű demagógiát... A dialektika a mi biztos fegyverünk, egyetlenül lehetséges utunk, az összefüggések meglátása, a társadalom valóságos képének megmutatása és megváltoztatása: az igazi proletár totalitás felé.” (69.)

A 10. számban körvonalazódó álláspont kétségkívül nyers, a hang „mutál”, de bizonyos átgondoltság és belső koherencia tagadhatatlanul jelen van. Az álláspont alapszerkezete már kialakult, egy bolsevizmuskritikus baloldali radikalizmus jelenléte már kétségtelen. Azt, hogy e szám koncepciójának kialakítói a maguk kritikai radikalizmusát marxista szempontúnak tekintették, ugyancsak kétségtelen. Az is egyértelmű, hogy ez az álláspont többszörös oppozíciót jelentett. Szemben állt a kor kapitalizmusával, de szemben állt a két, önmagát marxistaként meghatározó nagy mozgalommal: a szociáldemokráciával és a bolsevizmussal is, miközben a fasizmus mindkét (olasz és német) változatát elutasította. Ez a többszörös oppozíció magyarázza, hogy fölfigyeltek Kautsky frissen megjelent bolsevizmuskritikájára (*Der Bolschewismus in der Sackgasse*), ám azt, megközelítése miatt, elhibázottnak ítélték, s ugyanakkor ugyancsak elutasították az „ortodox marxista” (értsd: sztálinista) Thalheimer „Bevezetés”-ét is a „dialektikus materializmusba”. (Az előbbi kritikát Tamássi György, az utóbbit Bálint Ferenc írta.) A szám tehát egy új s radikális elméleti pozíció első jelentkezéseként fogható föl.

Kérdés, kik álltak e változás mögött? Ez, látszólag, roppant egyszerű kérdés: a cikkek szerzői, akik aláírásukkal meg is nevezik magukat. A tényleges helyzet azonban nem ilyen egyszerű: a nevek többsége írói név, s hogy még nehezebb legyen a filológusok dolga, ezek a nevek nem mindegyik szerzőnél rögzültek tartósan;

voltak, akik utóbb más néven lettek ismertek. A *Kortárs* némely szerzői persze jól azonosíthatók, a 10. szám szerzői közül a „régiek” (például Radnóti, Tamási, Vajda) identifikálása ma sem okoz gondot, s az „újak” közül is Justus Pál (1905–1965)³ vagy Szirtes Andor (1907–1943) neve szilárd azonosítást tesz lehetővé. Az újak többsége azonban nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható. Csak sejthető, hogy a három verssel jelentkező Gombás Béla valójában Grünberg Béla, a majdani Tábor Béla (1907–1992) volt,⁴ Feiks Imre, Bálint Ferenc, Kármán Rezső azonban egyelőre megnyugtatóan nem azonosítható. (A Kármán Rezső talán valóságos, polgári név, ő ugyanis a 10. számon már felelős szerkesztőként az impresszumban is szerepel. Róla azonban semmit nem tudunk.) A változásról az impresszum sem ad kellő felvilágosítást, hiszen aszerint még „Minden küldeményt Vajda János szerkesztő címére” kértek, a felelős kiadó Brünauer Albert volt, a nyomda pedig az addigi, a Jakab-nyomda.

A három, azonosítható, „új” szerző: Justus, Szirtes és Tábor jelenléte azonban meghatározott irányba tereli az értelmezést. Hogy merre? – e kérdést egyelőre hagyjuk nyitva.

2

A 10. szám megjelenése előtt tehát komoly, bár magában a szám anyagában még csak részlegesen megjelenő változás állt be; a *Kortárs*nál ezt egyértelművé teszi a folytatás. A következő, új évet és az új évfolyamot is kezdő szám – az „1931. január, február” jelzéssel, 2. évfolyam 1. számként megjelenő – már külsejében is megváltozott. Tipográfiája teljesen átalakult, erőteljesebb, bár egyben nyersebb hatásesszközökkel operáló lett. Megváltozott a lapot előállító nyomda is, a Jakab-nyomda helyét az „Admiral nyomdai műintézet” vette át, amely a VII. kerületi Rózsa u. 15–17. szám alatt működött, s vezetője Lantos Andor volt. Ez, mint az impressz-

³ KONOK Péter: A „trockista” Justus Pál. In: JEMNITZ JÁNOS–SZÉKELY GÁBOR (szerk.): *Justus Pál*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 87–94.

⁴ TÁBOR ÁDÁM: Apám emlékei József Attiláról. *Élet és Irodalom*, 2005. április 15.

szumból kiderül, több volt egyszerű nyomdaváltásnál. Az új felelős kiadó ugyanis maga a nyomdavezető, Lantos Andor lett, s a szerkesztőség is az új nyomdába helyeződött át. Az impresszumban ott van az erre vonatkozó explicit hivatkozás: „Szerkesztőségi és kiadóhivatali óra minden csütörtökön délután 4–6-ig (Admiral Nyomda, Rózsa u. 15–17).” Maga a szám azonban súlyt helyezett saját előzményeire, egyes elemeivel legalábbis a folytatást hangsúlyozta. Mindenekelőtt a kéziratokat változatlanul Vajda János nevére és címére kérték, s Vajda írással is szerepelt a lapban. A régi szerzőgárda (részleges) jelenlétére utal, hogy nemcsak Vajda, de egy fontos Gorkij-fordítással Forgács Antal, kritikával pedig Tamássi György is szerepelt a lapban, s a szegedi (utóbb irodalomtörténészként ismertté lett) Baróti Dezsőtől is közöltek egy verset. Ugyanakkor feltűnő, hogy a „régii” gárda legnevesebb tagjai (József Attila, Radnóti Miklós) éppúgy hiányoznak már a szerzők közül, mint – mondjuk – a baráti körükhöz tartozó Lakatos Péter Pál. S ami ennél is fontosabb, a szerkezeti változás, amely már az előző számot is jellemezte, megmaradt. Most ugyan a költészeti anyag valamivel nagyobb és színesebb: verssel négy költő (Baróti, Justus, Zelk Zoltán és Mészáros Zoltán) is bekerült a számba, a vezető írás pedig egy novella (Gorkijtól). A szám jellegadó (s mennyiségileg szintén meghatározó) anyaga azonban, miként a 10. számban, most is az elméleti alapozottságú, nyíltan politizáló cikkek sora. F. Péter Pál az *Olasz fasizmus és az európai ellenforradalom*, Kármán Rezső *Páneurópa-kabaré*, Lucien Laurat (Justus Pál fordításában) *Válság-elméletek* címmel értekezett. Ezt a sort erősítette Vörösmarty Dénes kritikája Szilágyi András regénye kapcsán (*Néhány szó a szocialista irodalomról*) és Braun József *Válságban egy új kultúra?* című sportszociológiai cikke is. Az előző szám talán legfontosabb írását jegyző Szirtes Andor e számban is jelen van, most egy kritikával (Márai Sándor *Idegen emberek* című regényéről). Jellemző az anyag belső koherenciájára, hogy a „régiek” közé tartozó Vajda János is az eretnek Panait Istratit méltatta, mint „a szó mind a száz értelmében szabad ember”-t.(14.).

A változások mélyén, úgy tetszik, csakugyan az a pénzügyi válság munkált, amelyről 1931 tavaszán Vajda János Szalai Imrének beszámolt. A lap előállításához szükséges pénzt (valószínűleg el-

sősorban nyomdai kapacitás formájában) az új kiadó biztosította. A finanszírozás megváltozása azonban együtt járt a munkatársi gárda részleges átalakulásával s – attól nem függetlenül – a lap irányának módosulásával. A *Kortárs* eredetileg baloldali („szocialista”) nemzedéki „gyűjtőfolyóirat” volt, szabad, de eklektikus karakterrel. Ez 1930 végén megváltozott; a lap egységesebb lett, de az a radikalizmus, amelyet képviselt, értelemszerűen szűkítette a szerzőgárdát. Az új orientáció emberei többszörös opposícióban adtak hangot radikális álláspontjuknak, egy új, „szocializmuson” belüli belső ellenzék útkeresésének.

Sajnos, az „új” *Kortárs* mögött álló csoport azonosítását a (már előzőkben is említett) névprobléma komolyan megnehezíti. A 2. évfolyam 1. számának szerzői is csak részben azonosíthatók; hogy ki volt például Braun József, nem tudjuk, Vörösmarty Dénesről is csak kevés az információ (írt például a *Népszavába*, a *Fiatal Magyarországra*, volt bizonyos kötődése a *Sarlóhoz*). A nagy (s fontos) cikket jegyző F. Péter Pál azonban szerencsére azonosítható: az ő polgári neve Fuchs Pál (1905–1943), s tudjuk róla, hogy meghatározott körhöz tartozott. Így, a két utóbbi szám szerzői közül, ha részlegesen is, kirajzolódik egy összetartozó kör: F. Péter Pál, Justus Pál, Szirtes Andor, Tábor Béla, „Kármán Rezső” és Lantos Andor. S bár valószínű, hogy névtelenül, szignóval vagy valamely azonosítatlan név mögött még más, az említettek baráti körébe tartozó személy (is) rejtőzik. Ezek a nevek már elégségesek a kör azonosításához.

3

Ez a csoport, nem kétséges, az a radikális baloldali szerveződés volt, amelyet a kortársak (s az újabb, sajnos nagyon gyér szakirodalom is) „oppó” néven ismertek.

Az „oppó” magja Kassák Lajos *Munka*-körén belül formálódott ki, Szabó Lajos,⁵ Justus Pál és Partos Pál körül. 1930 tavaszán azonban kirobbant az első összeütközés Kassák és Szabó között,

⁵Szabó Lajos (1902–1967) gondolkodó és kalligrafikus honlapja. <http://home.fazekas.hu/~lsuranyi/SZL/SZLev.html> – Szerzőink. Szabó Lajos. <http://www.exsymposion.hu/szerzo/314>.

majd halmozódott a feszültség, s az ellentét szakítássá erősödött. Ahogy Konok Péter írja Justusról szóló egyik tanulmányában: „Kassák és a Munka-kör radikálisai között az ellentét 1930 őszére szervezeti szakítássá érett. A fiatalok úgy látták, hogy a szeptember elsejei nagy tüntetés és a rá következő zavargások az azonnali forradalmasodás lehetőségét bizonyítják. Még a KIMSZ-en és a KMP-n belül is sokan úgy gondolták, itt az ideje egy »akciópárt« létrehozásának. A zavargásokat követő hétvégén fiatalok egy csoportja – a *Munka-kör*hez tartozók, szociáldemokrata és kommunista diákok (köztük nem egy KIMSZ-tag), középiskolai tanulók, egyetemisták – gyűltek össze a hűvösvölgyi Gémeskútnál, hogy megalapítsák a Szociáldemokrata Párt Diákcsoportját. A találkozót a *Munka-kör* ellenzékének vezéralakjai: Justus Pál, Szabó Lajos, Fuchs Pál és Szirtes Andor szervezték. Kassák ezt az aktust már nem tudta tolerálni”, s a *Munka* 1930. szeptember 15-i számában, nyilatkozatban szakított a renegátokkal.⁶ A nyilatkozat Békefy Zoltánt, Berkovits Tibort, Fuchs Pált, Heinlein Károlyt, Justus Pált és Szabó Lajost említi meg név szerint, de nyilvánvalóan valamennyi „frakciózó” ellen irányult. „A kizáró határozatot követően formálódott meg az a kezdetben mintegy húsz-harminc fős, majd duplájára duzzadó, bizonytalan határvonalú mozgalom, amelyet a kizártak és néhány *Munka-kör*ös, diákcsoportos társuk alkotott. Ez volt az oppó, vagyis az ellenzék.”⁷

Az oppó tagjait teljes körűen eddig még senki sem vette számba, s ez a szerveződés természete szerint nem is igen lehetséges. Egy dolog azonban bizonyos, azok, akik 1930 végén átvették a *Kortárs* tényleges irányítását, ehhez a szerveződéshez tartoztak. (Mellesleg, az oppó közvetlen előzményét képező diákcsoporttal József Attilának is megvolt az összeköttetése. Justus Pál özvegye, Wagner Edit egyik, hozzám írott levelében még a hetvenes években elmondta, hogy szemináriumaikon József Attila is előadóként szerepelt.)

A *Kortárs* átvételére nyilvánvalóan azért került sor, mert – szaktíva Kassákkal és a *Munka-kör*rel – folyóirat nélkül maradtak, s

⁶ KONOK Péter: A Munka-kör szellemi, politikai háterszága. *Múltunk*, 2004/1. 247–257.; KONOK Péter: A „trockista” Justus Pál. In: *Justus Pál*. I. m. 90.

⁷ Uo. 91.

kellett valamilyen eszköz, amelynek segítségével nyilvánosan is hallathatták hangjukat. Az anyagi gondokkal küzdő *Kortárs* ezt a lehetőséget adta meg nekik.

4

Az „oppó” gondolkodástörténeti meghatározása, jellemzése nem egyszerű feladat. Csupán emlékezésekre építve nem is lehet megnyugtatóan elvégezni. Persze, maga a név – „oppó” – árulkodó. A legnevesebb (s bizonyos szempontból legradikálisabb) Sztálin-kritikus marxista, Lev Davidovics Trockij, aki akkor már emigrációban élt, kiadott egy hírlevelet, a *Bjulletyeny Oppoziciit* (Ellenzéki értesítő). Visszatekintve nem kétséges, az „oppó” név, szlengesített formában, ennek az értesítőnek a kulcsszavát visszhangozza. Tudjuk, egyes oppósok, mindenekelőtt a politikai életben később legismertebbé vált Justus Pál, többször is írtak Trockijról, s e tény olyannyira összekapcsolódott Justus nevével, hogy a trockizmus vádja stigmaként égett rá. A mozgalmi folklór jóval később is „trockistaként” emlegette, sőt ez – 1949-ben – még letartóztatásába is belejárt. Az „oppó” Trockijhoz kapcsolása azonban egyoldalú, túláltalánosított és félrevezető, törekvéseit nem lehet a trockizmusra redukálni.

Közelebb jutunk a lényeghez, ha kicsit közelebbről szemügyre vesszük azt a magyar Marx-kötetet (valójában csak füzetet), amelyet a Szabó Lajossal és Tábor Bélával foglalkozó irodalom szokott emlegetni, de amelyet eddig elmulasztottak elemezni.

A kötet legelfogadhatóbb címeírása ez: Marx Károly: *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához*. Fordította és magyarázattal ellátta Lantos Andor. (Budapest, 1931. Admiral ny. 54 p. Akció-könyvtár 1.) Így írja le a füzetet az internetes műkereskedelem katalógusa, az Axio art. Az OSZK címeírása még azt is tudja, a szerző Marx, Karl (1818–1883), s a mű eredeti címe: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Az OSZK címeírása kiadóként Lantost nevezi meg, ám ez nyilvánvalóan pontatlan megjelölés. A címlapon sem a kiadás éve, helye, sem a kiadó nincs megnevezve. A számozatlan 4. oldal rögzíti ugyan az „Admiral nyomdai műintézet” nevét, s megadja: „Igazgató: Lantos Andor”, a hátsó borítón, az

úgynevezett B4-en pedig az is fel van tüntetve: „Kiadásért felelős: Lantos Andor.” A szokásos önreprezentáció tehát (alighanem szándékoltan) el van maszátolva, s minden szerepben (fordító, magyarázó, nyomdavezető és felelős kiadó) egyetlen ember, Lantos Andor jelenik meg.

Az elméleti irodalom e fontos darabját azonban, ma már tudjuk, nem Lantos Andor fordította és magyarázta, hanem az oppósok egyik csoportja. (E tény, különböző megfogalmazásokban, széles körben ismert.) Magam, megbizonyosodni akarván, mi is a tényleges helyzet, megkérdeztem Tábor Ádámot, milyen forrásból ered ez az állítás. Ő 2011. december 16-án e-mailben válaszolt: „Apám, Tábor Béla személyes közlése a forrás. Marx »Einleitung«-jának magyar fordítását – ha jól emlékszem, szürke papírkötésű könyv volt – apám már húszéves korom körül a kezembe adta, és többször is beszélt nekem és Surányi Lászlónak a fordításról és a kommentárokról.” A fordítás háttéréről egyebek közt ez olvasható e-mailjében: „Apám előző év, 1930 őszén került – pár évvel korábban megismert jó barátja, Szirtes Andor közvetítésével – az oppozíciós mozgalomba. Szabó Lajos hatására ekkor kezdett Marxot olvasni és marxizmussal foglalkozni, de hamarosan teoretikus tekintélyt szerzett magának a körben. Így került sor arra, hogy Partos Pál, Szabó Lajos, Justus Pál, Szirtes Andor és Heinlein Károly társaságában részt vegyen a mű fordításában és lábjegyzetszerű kommentárjainak írásában. A »Bevezető a közgazdaságtan kritikájához« konspirációs okból a könyvet kiadó és elkészítő nyomdász, Lantos Andor neve alatt jelent meg.”

Mindezt a kiadvány egyéb nyomdai jellegzetességei megerősítik. A borítófedél hátoldalán (B2) a *Kortárs* feltűnő szedésű reklámozása: „KORTÁRS / a tudományos szocializmus havi folyóirata.” Alatta – a folyóirat nevével azonos méretben, kiemelő tipográfiával – egyetlen szó: „OLVASD”. Az oppóhoz köti a kiadványt a sorozatcím is: „Akcio-könyvtár” – ez ugyanis nyílt utalás arra az „akciópártra”, amelyről, láttuk, a történész Konok Péter is említést tett. S ami mindennél jobban mutatja, hogy a füzet mögött nem egy ember állt, hanem egy közösség, a közzétett kiadói terv: „Az Akcio-könyvtár / legközelebbi kötetei: / 2 / június végén / Marx: / Szeljegyzetek a német mun- / káspárt programjához. / 3 / 1931

őszén / Marx / mint politikus / mint közgazdász / mint filozófus. / 4 / [Az orosz] / munkásosztály / problémái / A legkitűnőbb magyar és külföldi szocialista / teoretikusok közreműködésével.” Ez a munkaprogram kétségtelenné teszi az amúgy is evidens összefüggést: itt a háttérben egy határozott elképzelésekkel rendelkező csoport hallatott magáról.

Mindezek ismeretében az sem kétséges, a Marx-füzet a *Kortárs* „folytatása”, speciális formában. Itt elképzeléseik elméleti alapját, fundamentumát jelenítették meg, olyan terjedelemben és olyan formában, amilyenre a folyóirat nem adhatott lehetőséget. A fontosnak vélt elméleti irodalom egyik, kommentárokkal ellátott alapszövege pedig lehetőséget ad a csoport tényleges orientációjának megismerésére.

5

A füzetet *A fordító előszava* vezeti be (5–6.). A szöveg egyes szám első személyben íródott, névaláírás helyett azonban csak a személytelenített formula – *A fordító* – áll. (Nyilván ez is része a konspirációnak.) Az előszó azonban keltezve van: *Budapest, 1931. május*. Ez fontos információ. Mivel a sorozat második, júniusra ígért száma még csak terv volt ekkor, valószínű, hogy az előszó kelte egyben a tényleges megjelenés időpontját is megadja. A fordítás és a kommentálás munkája tehát ezt megelőzően, valamikor 1931 márciusa és májusa között folyt. Érdekes, hogy az előszó, minden konspiráció ellenére, egy közreműködőt megnevez: Kármán Rezsőt. „A fordítás nehéz technikai-filológiai munkájában Kármán Rezső többször segített, amiért ezuton köszönetet mondok” – olvashatjuk a záró passzusban. (6.) Az ő személye, bármennyire nyitott kérdés is az azonosítása, ugyancsak a *Kortárshoz* kapcsolja a füzetet.

Az előszóban röviden összefoglalják a Marx-szöveg kiadástörténetét, s rekapitulálják a legfontosabb tudnivalókat. Marx 1857-ben megírta bevezetőjét a *Zur Kritik der politischen Ökonomie* című művéhez (1859), de végül nem publikálta. Kautsky fedezte föl a hagyatékban 1902-ben, s 1903-ban tette közzé a *Neue Zeit*ben. Magyarul 1931-ig soha nem jelent meg, hiányzik Szabó Ervin nevezetes válogatásából is. Nehéz szöveg, Marx gondolko-

dásának egy olyan periódusában született, amikor elméletét még nem dolgozta ki, de már több fontos összefüggés megelőlegezésére képes volt. Vázlatos, *in statu nascendi* szöveg ez tehát, de átfogja a szerzőt érdeklő problematika egészét, s így az egész elméletre referál. Ez, továbbá a filozofikus, „nem közgazdász” érvelés tette érdekessé 1931-ben, hiszen így a különféle értelmezésekből összeálló „marxizmus” már érzékelhető ellentmondásait magának Marxnak a szövegére támaszkodva lehetett korrigálni. A füzet, az alapszöveg és a hozzá fűzött kommentárok révén nem is más, mint a „marxizmus” marxi korrekciójának kísérlete.

A fordítást lapalji jegyzetek kísérik. E jegyzetek egyik része rövid, népszerűsítő jellegű magyarázat (például az idegen szavakról). Ezek mai perspektívából kevésé érdekesek. A jegyzetek másik része terjedelmesebb, olykor több lapra is áthúzódó kommentár. Ezek a szövegből indulnak ki, azt magyarázzák (esetenként más Marx-szövegek bevonásával), de nem öncélúak, hanem aktualitásokra reagálóak. A kommentálókat igazában ezek a kommentárok jellemzik, orientációjukra ezekből lehet következtetni.

A gondolkodástörténetileg releváns jegyzetek jól megfoghatók. Ilyen mindjárt a 7. oldalon kezdődő s egészen a 9. oldalig tartó első jegyzet. Ilyen a 14. oldalon a 7., majd a 23. oldalon kezdődő s a 26. oldalon záruló (ugyancsak) 7., a 29. oldalon kezdődő s a 31. oldalon befejeződő 10., a 32. oldalon kezdődő s a 35. oldalig tartó 1., a 40. oldalon kezdődő és a 42-ig tartó 8., a 43. oldalon levő 9., a 45. oldalon levő 11., a 48–49. oldalakon lévő 13., és az 50. oldalon kezdődő s a 53-on befejeződő 1. számú kommentár. Hogy melyiket ki írta, egyáltalán, hogy mennyire dolgoztak össze a kommentálók, ma már eldönthetetlen. (A 48–49. oldalon levő jegyzet szerzője talán Tábor Béla, hiszen ez Lukács Györgyre hivatkozik, s az ő szövegében, a fia megörökítette baráti emlékezet szerint, „csúnya lukácsizmusok” voltak.) Valószínű azonban, hogy a kommentálók közössége mindegyik magyarázatot megbeszélte, s a végső verziót együtt hagyták jóvá. Mindegyik kollektív magyarázatnak tekintendő tehát.

Ha a kommentárokat kigyűjtenénk, és egymás után helyeznénk el őket, az így nyert folyamatos szövegben egy többé-kevésbé kerek elmélet fejezeteit kapnánk meg. Ez az elmélet, jellegét tekint-

ve, nem izolált gazdasági vagy szociális szempontokat érvényesít, hanem egységes, mondhatnánk filozófiai szöveg. Olyan szöveg, amely az alapokra kérdez rá. Egybelát, egységes folyamatként ragadja meg tárgyát. Nem politikai szöveg, de – a megközelítés komplexitásából következően – nagyon erős politikai konzekvenciái is vannak. Mind a Szovjetuniót, mind a nyugati kapitalizmust, mind – az utóbbi kereteiben kifejlődő – fasizmusokat illetően. E konzekvenciák súlyát azonban a teoretikus fundamentum adja meg.

Mai perspektívából különösen két problémakör fontos. Az egyik a *termelés és elosztás* kérdésköre, a másik az, amit a jegyzetírók az áru *fétis jellegéről* mondtak. Mindkettőben nagy, politikailag is értelmezhető kritikai potenciál van.

Az első problémakör a *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához* 2. fejezetének b) pontjához kapcsolódik. Itt a kommentár egy másik Marx-szöveg (*Das Kapital*) bevonásával ráerősít a gondolatmenetre. Idézi az érett Marxot: „Az úgynevezett elosztási viszonyok megfelelnek a termelőviszonyok és azon viszonyok történelmileg meghatározott specifikus társadalmi formáinak, amelyekbe az emberek egymás közt emberi életük újjátermelési folyamatában belemennek. Az elosztási viszonyok történelmi jellege a termelési viszonyok történelmi jellege, amelynek csak egy oldalát fejezi ki. A kapitalista elosztás különbözik más termelési módokból származó elosztási formáktól, és minden elosztási forma a termelésnek azzal a meghatározott formájával együtt tűnik el, amelyből ered, és amelynek megfelel.” (23.) Ehhez az idézethez közvetlenül kapcsolódik egy magyarázó megjegyzés: „Tehát az elosztási viszonyok és formák elválaszthatatlanok a hozzájuk tartozó termelési viszonyoktól és formáktól... Ezeket a viszonyokat törvényhozási úton nem lehet megváltoztatni.” (23.) Ezen a ponton a teoretikus alapvetést a kommentár összeveti az „aktuális” gyakorlattal: „Érdekes, hogy a materialista társadalomfelfogásnak ilyen világos koncepciója ellenére még ma is mennyire elterjedt nagytekintélyű szocialista teoretikusok között is az a felfogás, hogy a társadalmi viszonyok megváltoztatását az elosztás módján kezdeni lehetséges, anélkül, hogy a termelés módján változtatnánk. Különösen az orosz marxisták látszanak élesen szembehelyezkedni Marxnak a polgári közgazdaságtanon gyakorolt

kritikájával.” Azt hiszik, hogy elegendő, ha „azt a bizonyos »a kormány által rosszindulatúan elrendelt csalást...«, amit elosztásnak neveznek, megváltoztatjuk”. (24.) A kommentár itt, teljesen logikusan, „az orosz marxizmus és a befolyása alatt álló egyéb szocialista teoretikusok (ausztromarxisták, Lukács György, Varga Jenő, Sternberg stb.) álláspontját” bírálja (24.), majd magyarázatot próbál adni erre: „Érthetővé és szükségessé teszi” ezt az álláspontot „az a körülmény, hogy az orosz gazdaság hirtelen, meglepő mértékű fejlődésében egyre erősebben kimutatja azokat a különbségeket, amelyek a keletkező nagy kapitalista állam érdekei és a nemzetközi proletariátus érdekei közt szükségképpen fennállnak. Nem meglepő ilyen körülmények között, ha az orosz és az orosz befolyás alatt álló teoretikusok inkább a proletár materialista koncepciókat adják fel, semhogy az orosz államkapitalizmus érdekeivel legyenek kénytelenek szembefordulni.” (24–25.) Nem kétséges, ez a „magyarázat” (a marxista opción belül maradvány) maga a legsúlyosabb kritika, ami a Szovjetuniót illetheti: nem az, aminek hiszi magát. Nem szocializmus, hanem kapitalizmus, pontosabban annak egyik formája: államkapitalizmus. S hogy itt ne lehessen semmi félreértés, a kommentár (újabb Marx-szöveget bevonva az érvelésbe) tételesen ki is mondja a „király meztelenségét”: „A kapitalista termelésű – tehát, mint fentebb láttuk, kapitalista elosztású – Oroszország saját vezető rétege szemében szocializmust építő országgént tűnik fel; de »ahogy egy egyént nem azután ítélünk meg, aminek önmaga előtt látszik, épp oly kevésbé lehet egy ilyen forradalmi korszakot saját tudatából megítélni, sőt, ellenkezőleg, ezt a tudatot kell a materiális élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelőviszonyok fennálló összefüggéséből megmagyaráznunk.«”(25.)

Az „orosz” államkapitalizmusnak ez a kritikája azonban nem szocializmus-, hanem kapitalizmuskritika. A kommentár ezt nyilvánvalóvá is teszi: „Ennek az illúzióknak (kapitalista termelés, szocialista elosztás) egyik következménye, hogy a nyugati tőkés országoknak az a csoportja, amelynek termelési érdekeit a hirtelen orosz fejlődés ugyanúgy sérti, ahogy valaha a gyors német fejlődés sértette, a konkurrens állam ellen a szocializmus elleni jelszavakkal küzd, és igyekszik azt a látszatot terjeszteni,

mintha a kapitalista termelési rend tényleges ellenségével állna szemben. Szembenálló imperialista csoportok mindegyike eddig még mindig magasabb szempontokra hivatkozott, amikor ellenfelét megsemmisíteni igyekezett.” (26.) Ez a kommentár tehát, bár Szovjetunió-kritika, aligha értelmezhető kapitalizmusapologetikaként. A probléma maga a kapitalizmus, s az „oroszmárxizmus” csak annyiban, amennyiben ennek a kapitalista világrendnek a része.

A másik, ma is, utólag is tanulságos problémakör az úgynevezett árufetisizmus problémája. Ennek kifejtésére a szöveg 2. fejezetének c) alfejezete ad alkalmat, amely a „csere és körforgás” marxi leírása. A kommentár, amely ez esetben elsősorban nem szövegmagyarázat, hanem önálló kisesszé, annyiban kapcsolódik közvetlenül a kiadott szöveghez, hogy: „A csere az a folyamat, ahol az áru fetis jellegével szembekerülünk.” (29.) Az alap, amelyre a kommentár épül, egy viszonylag egyszerű tézis: „A marxi elemzés a dolgok, illetve az áruk leírásának és mozgástörvényeinek kutatását azzal éri el, hogy felismeri, hogy az áru tulajdonságai és mozgástörvényei nem mások, mint külső, fetisiztikus megnyilvánulásai konkrét emberi viszonylatoknak, a kapitalista társadalomban lévő emberi viszonylatoknak.” (30.) Ez a tézis azonban a kommentárban mint a „csere és körforgás” folyamatában lezajló mentális metamorfózisok ideológiakritikája jut szóhoz. A gazdasági folyamat járulékos, ám e formájában magát a kapitalista viszonyokat konstituáló és újratermelő szerepét világítja meg. A polgári közgazdaságtudomány gyakorlatából indul ki. „A polgári közgazdaságtan bevallott célja az áruk tulajdonságainak és mozgástörvényeinek kikutatása és leírása. Emellett azonban ügyelnie kell arra, hogy a jelenségek tárgyi felületét érintetlenül hagyja, mert a holt tárgyi felület megsértése esetén érzékeny, élő szálakat: emberi viszonylatokat érintene. Míg tehát ilyenformán egyrészt az árut mint kézzelfogható, érzékelhető tárgyat fedezi fel, másrészt a tárgyi felület alatt működő valóságos mozgatóerők: az emberi viszonylatok hozzáférhetetlenné, érzékfelettivé válnak a számára és így nyer az áru kettős (*zwiespaltig*) jelleget: egyidejűleg érzéki és érzék feletti lesz, vagyis fetis.” (29.) A kommentár szerint a folyamat lényege a szelektív érzékelés. „De mivel a fetis mint fetis ki-

fürkészhetetlen, a polgári közgazdaságtan ilyenformán célkitűzésében lényeges átalakuláson megy át. Míg bevallott célja az áruk tulajdonságainak és mozgástörvényeinek kikutatása és leírása volt – ahol a sorrend is nagyon lényeges! –, addig tényleges célja az áru fetis jellege folytán már sorrendileg is, tartalmilag is egész más: az emberi viszonylatoktól megfosztott mozgástörvényeknek először leírása és másodsor igazolása. Így lesz a polgári közgazdaságtan törekvése kettőssé: a dolgokat megmagyarázni és meg nem magyarázni, mert hiszen a dolgok plasztikussá tétele plasztikussá tenné a mögöttük rejlő emberi viszonylatokat, osztályokat és osztályellentéteket is.” (29–30.)

A valóság szelektív érzékelésének ez az egyszerre racionális és irracionális, ám az adott körülmények között nagyon is funkcionális módja olyan mentális metamorfózis, amely modell érvényű. Jóval többről van szó, mint szimpla gazdaságtudományi anomáliáról. A kommentár maga is így fogja föl ezt a sajátos metamorfózist, s ráirányítja a figyelmet következményeire. „Az áru fetis jellege kifejezője a kapitalista önvédelmi ösztönének, amely érzi, hogy az emberi viszonylatok és a tárgyi viszonylatok kapcsolatának felismerése ránézve veszedelmet jelent. A főcélja tehát ezeknek a kapcsolatoknak az emberi tudatban való lazítása. Ennek egyik módja... a tárgyi viszonylatok elszakítása az emberi viszonylatoktól. Emellett azonban az ellenkező módot is felhasználja: az emberi viszonylatok függetlenítését a tárgyi viszonylatoktól, amelyek a valóságnak az emberi viszonylatokat kiegészítő, intéger részét képezik. Ennek technikájához tartozik, hogy az emberi viszonylatokat kapcsolatba hozza mindennel, aminek a tárgyi viszonylatokhoz – és így az emberi viszonylatok szempontjából a valósághoz – semmi köze sincs.” (30–31.)

Ha jól belegondolunk, ez a – szükségképpen vázlatos – érvelés a tárgyilagos megfigyelő előtt perspektívákat nyit. Magyarázó értéke nagy. S alighanem ez volt az a szál, amely – teljesen más körülmények közt – az „oppó” utáni korszakban is folytatható volt. (Itt ugyanis a valóságértelmezés történetének sok észrevétlenül maradó, figyelemre nem méltatott jellegzetessége kap – potenciális – magyarázatot. Egyebek közt a tudományfejlődés számos, ma „evidenciának” tetsző fejleménye is.) Maga a kommentár azonban

akkor, 1931-ben még „csak” a közvetlen politikai összefüggésekre utalt: „Napjainkban jellemző példákat szolgáltatnak a fetisizmusnak erre a másik oldalára a hitlerizmus vérelemélete és elsősorban a fasizmus, amely nem egyéb, mint a fetisizmusnak fehér izzásig való fokozása.” (31.) Magát az összefüggést azonban a kommentár nem részletezi, így ez a politikai utalás itt nem több, mint a vesztélyezés – ma már tudható, nem alaptalan – kifejezése.

6

A jegyzetanyag belső koherenciáját mutatja, hogy a kommentárok voltaképpen önmagukat is fölhasználva viszik tovább a gondolatmenetet. Mindkét, előbbieken hivatkozott problémakör újra, de már új összefüggésben megjelenik például a 3. fejezet 1. jegyzetében, s ez az összevonás egy merőben új fölismerésre vezet. E kommentár szerzői lényegében felismerik, hogy az „új osztály” törvényszerűen kialakul.

A kommentárban itt újra tematizálják a fetisizmus jelenségét. „Az a mindentől elvonatkoztató törekvés, amely ellen Marx polémiája itt irányul, a polgári közgazdaság alapvető beállítása. A cél, amit szolgál, világos: a meglévő osztályellentéteknek, vagyis a kizsákmányolásnak a leplezése. Ennek a leplezésnek tipikus megjelenési formája a fetisizmus: valóságos személyi viszonyoknak absztrakt természeti vagy »társadalmi«-gazdasági törvényekbe való bújtatása, a »termelés egyetemes érdekeinek« tárgyalása, osztályoktól független, »osztályfeletti« szempontokból. Szembetűnő példát mutatnak erre a polgárság különböző válságelméletei, amelyeknek csupán egy közös vonásuk van: az osztályviszonyok tárgyalását valamennyi kínos gondossággal elkerüli, és a válság és munkanélküliség problémájának megoldását – a »termelés egyetemes érdekeire« való hivatkozással – kizárólag a munkabérek leszállításában keresik.” (32.) A kommentár ezt a jelenséget „a gyarmatok és az imperializmus nemzetközi méretű problémájánál” is érzékelteti, majd ellenpontozza: „A polgári ideológiával, amelynek alapvető törekvése a tiszta kategóriáknak a felismerhetetlenségig való eltorzítása és agyonkomplikálása, szemben áll a proletariátus osztályöntudatának ideológiája.” (33.) Itt tehát

a fetisizmussal szembeállítva új kategóriaként bevezetik az *osztályöntudat* kategóriáját, s meg is adják, mit értenek ezen: „Azt mondhatnánk, hogy az osztályöntudat alapvető kategóriája éppen a kategóriáknak tiszta és maradék nélküli felismerése – de ez a megállapítás kiegészítésre szorul. Az analízis a polgári ideológia számára sem idegen.” (33.) A megkülönböztetés lehetőségét itt a dialektika szolgáltatja. („A polgári ideológia számára csak a dialektika idegen.”) Ezért a kommentár újradefiniálja az osztályöntudat kategóriáját. „Az osztályöntudatot tehát a kategóriáknak mozgásukban való maradék nélküli analitikus felismerése adja. És ebben az értelemben állíthatjuk azt is, hogy a forradalom alap-kategóriája az osztályöntudat.” (34.)

Ebben az érvelésben tehát nem a munkások empirikus tudatáról van szó; az „osztályöntudat” itt teljesítmény, amely vagy létrejön, vagy nem. (Itt tehát mintha igazolva lenne a későbbi antikomunista kritika, amely ezt a kategóriát, pontosabban e kategória használatát problematikusnak nyilvánítja.) A kommentáriróknak azonban szükségük van – s így van szükségük! – erre a kategóriára, saját kritikai pozíciójuk megalapozásához. „Valamely forradalom polgári vagy proletár jellegét eszerint elsősorban nem a benne részt vevő tömegek osztályhelyzete szabja meg, hanem az osztálytudatos *tartalma*, vagyis végső fokon a kategóriák forradalmi felismerése.” (34.) „A forradalmak története nem egy példát mutat arra, hogy polgári forradalmakat proletártömegek vittek győzelemre.” (34.) Az osztályhelyzet (s a vele járó empirikus osztálytudat), illetve az osztályöntudat különválása a kommentár szerint történelemformáló hasadás: „ott, ahol a forradalom eszköze a forradalmi proletariátus tömege, tartalma azonban nem a proletariátus osztályöntudata, illetve eredménye a polgári kategóriák megteremtése vagy fenntartása, szükségszerűen új kizsákmányoló osztály is kialakul. Minthogy pedig nem az ideák teremtik az osztályokat, hanem fordítva, az osztályok termelik ki magukból a maguk ideáit, s a legideálisabb és legszociálisztikusabb célkitűzéssel és jelszavakkal elinduló forradalom is osztálytársadalmat teremt vagy tart meg, ha az osztálytársadalom kategóriái megvannak benne.” (34.)

Ez, a korábbi kommentárok ismeretében nem kétséges, a Szovjetunió osztálytársadalomként való meghatározása, s az „új osztály”, az „új kizsákmányoló osztály” kritikája.

Bizonyos „optimizmus” (perspektíva-érzékelés) azonban e kritika mögött is megmaradt: „Természetesen a forradalom utáni osztálytársadalom is kitermeli a maga ideáit: a polgári ideológiát a forradalom régi vagy új elnyomó rétege részéről, és a szociális forradalom ideológiáját az elnyomottak részéről.” (34.)

7

E beállítódás ismeretében megvilágosodik a *Kortárs* József Attilára vonatkozó „talányos” közleménye. A költő, aki nem sokkal előbb, közvetlenül az 1930. szeptember elsejei tüntetés előtt lett az illegális KMP tagja, azaz az „orosz marxizmus” képviselője, szükségképpen ellenfele volt az „oppósoknak”. Az „oppó”, érthetően, el akart határolódni annak a pártnak a költő tagjától, amelynek bírálataként megszerveződött.

A viszony, persze, nem írható le a fekete–fehér logikájával. Vannak adatok rá, hogy a végül mégiscsak megjelenő *Döntsd a tőkét* kötetet József Attila például Justus Pálnak is, Szirtes Andornak is dedikálta. Méghozzá, mint Kovács Tamásné közléséből tudom, egyértelmű gesztussal: „Szirtes Bandinak. Döntsd” Ez a formula persze e kötet ajánlásainak egyik jellegzetes formulája volt, de jelentése van, olyan, ahogy itt is használta. Ugyanakkor a dedikálás pusztá ténye is jelzi, a „szakadék” nem volt átjárhatatlan. Valamiképpen egy szubkultúra tagjairól volt szó. S nem is véletlen, hogy a szembenállás és érintkezés sajátos kombinációjára utal Justus Pálnak egy József Attilához évekkel később írt levele⁸ is, amelyben Justus hajdani „barátságos verekedéseikre” emlékeztette a költőt.

Mai távlatból természetesen egyik opció sem tekinthető problémátlanak, evidensnek. A KMP-tagság éppúgy kérdéseket vet föl, mint – más szempontból – az „orosz marxizmus”-sal szembeforduló kritikai marxizmus képviselője. Mindkét opció megítélésé-

⁸ *József Attila levelezése*. Összeáll.: H. BAGÓ Ilona–HEGYI Katalin–STOLL Béla. Sajtó alá rendezte és jegyeztelte: STOLL Béla. Osiris, Budapest, 2006.

nél komoly érvek és ellenérvek kerülnek a mérleg serpenyőjébe, s érdemes figyelembe venni nemcsak az akkori történeti helyzet fölöttébb ellentmondásos viszonyait, de a kínáló horizont nyitottságát és beláthatatlanságát is.

József Attila opciója ma (sokak szemében) elhibázottnak látszik, az úgynevezett sztálinizmus széles körben uralkodó elítélése visszamenőleg is negatív indexszel látja el. A helyzet azonban, amelyben döntött, összetettebb, mint amennyire ebből a perspektívából látszik. A „vonalas” kommunista álláspont mérlegeléséhez legalább két dolgot mindenképpen figyelembe kell venni. A Szovjetunió, a (későbbi) nagy terror ellenére is, valóságos ellenérő volt – ez a funkciója, ha máskor nem, a második világháború történetében markánsan, mindenki számára kétségbevonhatatlanul kirajzolódik. S itt nem „csak” katonai szerepről van szó – a Szovjetunió léte és ereje a létező, valóságos kapitalizmus belső viszonyait is alakította. A centrumkapitalizmus országaiban kialakuló úgynevezett jóléti kapitalizmus nem utolsósorban ennek az ellenerőnek a (fenyegető) jelenlétére adott válasz volt. Önmagukat legitimálták azzal, hogy az ellenerő explicit eszményeit részlegesen beépítették saját rendszerükbe. A másik tény, amely nem hagyható figyelmen kívül, bonyolultabb. A Szovjetunió, bár saját hivatalos önképével ellentétben csakugyan egy erősen centralizált államkapitalista formáció volt, s integrációjához jelentősen hozzájárult a folyamatos erőszak, sőt (egyes periódusokban) a „nagy terror” is, „a” párt szakralizálásával, azaz az állam és párt kettősségének fönntartásával, a pártba „belefagyasztva” – mint a borostyánba esett bogár esetében is történik – megőrzött valamit saját forradalmi eredetéből.

Az „oppósok” választása ellenkező előjelű. Értelmezésük megérthetővé, leírhatóvá teszi a (későbbi, s minden tény megítélésére rávetülő) „nagy terrort”, általában a modernizációs diktatúra természetét. Ez el nem évülő érdemük. Ugyanakkor messze túlbecsülték a „forradalmi” lehetőségeket, s így kritikájuk csak delegitimáló szerepet tölthetett be. Ám a valóságos, s történeti okoknál fogva gyarló mozgalmi ellenkultúra ezt a kritikát csak kivetni tudta magából, hasznosítani nem. S ezzel az „oppó” saját mozgásterét radikálisan beszűkítette.

Nem véletlen, hogy az „oppó” mint valamennyire megszervezett erő viszonylag hamar megszűnt, illetve tagjai informális, „baráti” csoportokba szóródtak szét. Már sem a *Kortárs* következő számát, sem az Akció-könyvtár tervezett köteteit nem sikerült kiadniuk. Az „oppósok” a nyilvánosság alá szorultak vissza. Eszméik csak informálisan éltek tovább.

Jelentkezésük, mindenekelőtt a Marx-kommentárok elkészítése azonban mai perspektívából is jelentős teljesítmény. Nemcsak úgynevezett „eredményeik”, egyes fölismeréseik miatt, hanem elsősorban azért, mert láthatóvá tettek egy valóságos, nagy gondolkodástörténeti alternatívát.⁹

⁹A témához lásd még a következő műveket: ERDŐS László: *Böllérbicskák éjszakája*. Magvető, Budapest, 1984; FERENCZ Győző: i. m.; K. HORVÁTH Zsolt: A munkáskalogathia pillanata. *Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége*: Justus Pál és a Munka-kör. *Café Babel*, 2008. 56. 151–163. (A cikk újraközölve: ANDRÁSI Gábor [szerk.]: *„Fejünkéből töröljük ki a regulákat”*. Kassák Lajos, az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő. PIM–Kassák Alapítvány, Budapest, 2010. 47–75.); Uő: Szubkultúrák forrásvidékén. Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül. *Fordulat*, 2009/4. 46–64.; Uő: Kelet és Nyugat között. A Munka-kör eszmei Hinterlandja. *Korunk* (Kolozsvár), 2010/1. 85–91.; ROMÁN József: Nem! Párttörténeti mellékszálak. *Valóság*, 1989/6. sz. 99–112.; Uő: *Bálint Endre és az „oppozíció”*. CEU Press, Budapest, 2004; VARGA Katalin: „...üsse laposra őket az istennyila.” Radnóti Miklós sajtóperje. *Holmi*, 2009/11.

